www.uzmatbuot.uz

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВР БОЛА ҲУҚУҚЛАРИНИ ЎРГАНИШДА “АВЕСТО”НИНГ АҲАМИЯТИ

(Ўзбекистон ҳудудида бола ҳуқуқлари генезиси)

Дилафруз Каримова,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси Халқаро муносабатлар ва ижтимоий фанлар кафедраси доценти, юридик фанлар доктори

Ўрта Осиё ҳудудида бола манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқий муносабатлар энг қадимги даврдан бошлаб мавжуд бўлган ва шаклланиб борган. Вояга етмаганларга оид ҳуқуқий муносабатлар бошқа ҳуқуқ соҳалари сингари қадимда ва Щрта асрларда мавжуд бўлган диний-фалсафий қарашлар, жумладан, ўша даврларда Ўзбекистон ҳудудида кенг тарқалган зардуштийлик, насронийлик, яҳудийлик ва буддизм каби диний таълимотларда ўз ифодасини топган. Ҳуқуқшунос олим Э.В. Ртвеладзенинг таъкидлашича, “Ўрта Осиё ҳуқуқ тизими асосини исломгача бўлган даврда икки манба ташкил этади: зардуштийлик ва яҳудийлик динларининг креатив тизимлари ҳамда диний ҳуқуқнинг адаптив тизимлари (буддизм, манихеизм). Христианлик дини оралиқ ўрини эгаллаб, у адаптив ҳуқуқ тизими сифатида юзага келган ва кейинчалик Аристотел фалсафаси ва зардуштийликнинг бошқа бир қатор ҳуқуқий нормаларини қабул қилиб, борган сари креатив тизим кўринишига кириб борган”[1].

Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган диний таълимотлардан энг қадимгиси зардуштийлик дини бўлиб, у мамлакатимизда бола ҳуқуқлари тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга. Зардуштийликнинг асосий манбаи ва муқаддас китоби “Авесто”[2] ҳисобланади. Зардуштийлик дунёдаги энг қадимги динлардан ҳисобланиб, мил.ав. II–I минг йилликларда Марказий Осиёда вужудга келган. VIII асрда Ўрта Осиёга ислом дини кириб келиб кенг тарқалгунига қадар зардуштийлик маҳаллий халқларнинг асосий дини ҳисобланган[3]. “Авесто”да кишилар ўртасидаги ҳуқуқий-ахлоқий муносабатлар, оила ва никоҳ, жиноят ва жазо каби масалалар билан бир қаторда бола ҳуқуқ ва манфаатлари кафолатлари бўйича кўплаб муҳим ҳуқуқий нормалар мавжуд. Ушбу манбада “бола”, “фарзанд” сўзларининг 80 мартадан ортиқроқ жойда тилга олингани унда болаларга алоҳида эътибор билан ёндашилганидан дарак беради.

Умуман олганда, зороастр ҳуқуқининг диний характерига қарамасдан, унда Рим ҳуқуқига қараганда инсоннинг этник келиб чиқиши, дини, ёши, жинси ва мавқеидан қатъи назар, инсон ҳуқуқлари принциплари кўпроқ шаклланган ва мустаҳкамланган. Авестошунос олимлар зороастр қонунларида “инсон ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланган” деб алоҳида таъкидлайдилар[4]. “Авесто”да боланинг яшашга бўлган ҳуқуқини она қорнидалиги давриданоқ таъминлаш лозимлиги баён этилган:

“Улар осмонни асраб-авайладилар, қўриқладилар; сувни асраб-авайладилар; заминни асраб-авайладилар; жониворларни асраб-авайладилар; гўдакни онаси қорнида ўлиб кетмаслиги учун асраб-авайладилар.[5]” (Ясна, 23-ҳот, 1-банд)

[1] Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории древнего Узбекистана: государственность и право. – Т.: “Адолат”, 2000.-Б.196

[2] Зардуштийлик дини расмий тус олгунига қадар “Авесто”нинг бўлаклари Турон ва Эрон замини халқлари орасида тарқалган. Булар Зардушт ўлимидан кейин китоб холида жамланган ва “Авесто”-“ўрнатилган, қатъий қилиб белгиланган” деб ном олган. Қаранг: Диншунослик/ А.Мўминов, Ҳ. Йўлдошхўжаев ва б.; Н.И.Иброҳимов таҳрири остида.-Тошкент: “Меҳнат”, “ЎАЖБНТ” Маркази,2004. Б.88-96

[3] Диншунослик/ А.Мўминов, Ҳ. Йўлдошхўжаев ва б.; Н.И.Иброҳимов таҳрири остида.-Тошкент: “Меҳнат”, “ЎАЖБНТ” Маркази,2004.-Б.91

[4] Safa-Isfehani N. Rivayat-I Hemat-I Asawahaistan: A Study in Zoroastrian Law (Harvord Iranian Ser. Vol.2). Cambrige, 1980, p.x.

[5] Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси.Т.:”Шарқ”, 2001. Б.68

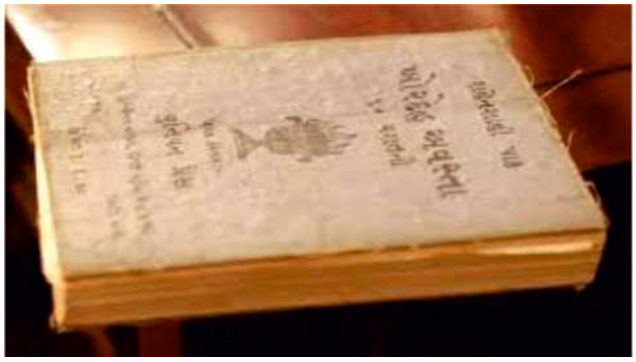

Боланинг соғлом дунёга келиши ва ўсишга бўлган ҳуқуқи ҳам таъминланган. “Авесто”да она ҳомиладор бўлгунига қадар ота ва она соғлиғига, туғруқ жараёни енгил ўтишига ҳамда бола дунёга келганидан сўнг унинг она сути билан озиқланишига алоҳида эътибор берилган. Чунки, булар болани соғлом вояга етишида энг асосий омиллардан ҳисобланади:

“У эркак уруғини пок айлайди, аёллар захдонини уларнинг таваллуди учун ҳар турли нопокликлардан соф қилади. У аёлларнинг кўз ёришларини осон айлайди; ҳомилали аёллар кўксига сут келтиради.[6]” (Ясна, 65-ҳот, 1-бўлим, 2-банд)

“У-Ардвисура Анаҳита мен учун эрлар уруғини пок айлайди ва аёллар захдонини ва кўкрагини мусаффо қилади.[7]” (Ясна, 65-ҳот, 1-бўлим, 5-банд)

Авестошунос олим С.Ганбаров ҳам ўз тадқиқотларида “Авесто” вояга етмаганларни ва ҳатто дунёга келмаган болалар ҳуқуқларини ҳам қаттиқ ҳимоя қилади” деб ёзади[8]. Зардуштийлик таълимотининг бола ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш соҳасида энг диққатга сазовор томони шундаки, ҳозирги кунда кенг тарқалган аборт масаласи у даврда жуда қаттиқ қораланган. Болани олдириб ташлаш одам ўлдириш жинояти билан тенглаштирилган. Болани қасддан тушириб ташлаганлар қаттиқ жазоланган:

“Агар аёл одамлардан номус қилиб бачадонидаги тириклик мевасини нобуд қилса, одам ўлдириш гуноҳи аёл ва эрнинг гарданидадир. Улар ошкора қатл этиладилар.[9]” (Вандидот, 15-фрагдад, 2-бўлим, 12-банд)

Агар эр ва хотин қонуний никоҳда бўлиш ёки бўлмасликларидан қатъи назар, ўзаро келишган ҳолда болани олдириб ташлашса, бунда айб нафақат эр ва хотиннинг зиммасида, балки аборт қилган одамнинг зиммасида ҳам бўлади. Демак, болани туширишга ёрдам бериш ҳам жиноят ҳисобланган:

“Агар бир эр балоғатга етган қиз ёҳуд жувон билан хоҳ турмушга чиққан, хоҳ чиқмаган бўлсин- алоқа қилса ва қиз ё жувон ундан ҳомиладор бўлгач, эрга деса: “Сен мени ҳомиладор қилдинг!” Эр унга жавобан: “Бир қария кампирни қидириб топ. Токи у ҳомилангни туширсин!” деса. Ва қиз ё жувон қария кампирнинг ҳузурига йўл олса ва кампирга қорнидаги ҳомилани тушурмоқни буюрса. Қария банга, шайита, ғнон, фраспота ва бошқа дорилар ёрдамида болани тушириб берса-да, эр унга деса, “Тириклигинг мевасини олисларга элтиб ташла!”. Қиз ё жувон тириклик мевасини узоқларга элтиб ташласа, бу гуноҳнинг юки ҳар учовининг гарданида: эр, аёл, қария кампир.[10]” (Вандидот, 15-фрагдад, 2-бўлим, 13-14-бандлар)

“Авесто”да келтирилишича, ҳомиладор аёлга ғамхўрлик қилиш, уни моддий таъминлаш, ҳимоялаш боланинг отаси зиммасига юклатилади:

“Агар бир эр балоғатга етган қиз ёҳуд жувон билан – хоҳ турмушга чиққан, хоҳ чиқмаган бўлсин- алоқа қилса ва қиз ё жувон ундан ҳомиладор бўлса, то гўдак дунёга келгунига қадар эр ўша қиз ё жувонни ўз қарамоғига олмоғи керак.” (Вандидот, 15-фрагдад, 3-бўлим, 15-банд)

“Уни ўз ҳимоясига олмоқ ҳар бир ашаван эрнинг бурчидир.” (Вандидот, 15-фрагдад, 3-бўлим, 19-банд)[11]

Лекин аксинча, эр аёлни ўз қарамоғига олишдан бош тортса, уни ҳимоя қилмаса, уни моддий таъминламаса ва натижада бола зарар кўрса, у ҳолда эр ошкора қатл этилган:

“Агар борди-ю эр аёлни етарлича ҳимоя қилолмаса ва гўдакка шикаст етса, бундай эрнинг жазоси ошкора ўлимдир.[12]” (Вандидот, 15-фрагдад, 3-бўлим, 16-банд)

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, қадимги даврда Ўрта Осиёда болалар она қорнидалигиданоқ эътибор билан ҳимояланган, ҳомиладор аёлларга алоҳида ғамхўрлик қилинган. Болага она қорнидалигиданоқ эътибор қаратиб, ғамхўрлик қилишнинг нақадар муҳимлиги ва боланинг келажакдаги соғлиғига мана шу давр асос бўлиши ҳозирги давр тиббиёт илми билан ҳам исботланган. Ҳар томонлама соғлом, баркамол фарзанд кўриш у

[6] Ўша манба. Б.92

[7] Ўша манба. Б.92

[8] Ганбаров С.Г. Политические и правовые идеи в Авесте.-С.12-13.

9 Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси.Т.:”Шарқ”, 2001. Б.154

[10] Ўша манба. Б.154

[11] Ўша манба. Б.154

[12] Ўша манба. Б.154

даврнинг ҳам у даврнинг ҳам долзарб масалаларидан бўлган ва бу ҳар бир зардуштнинг хоҳиш-истагида ўз аксини топган:

“Менга баркамол ва дингоҳ, ватансевар ва анжуманоро, аҳил, эзгу андишали, зулматдан, тангликдан қутқарувчи фарзандлар бағишла. Токи улар манзил, шаҳар, ўлка ва унинг ном ҳамда овозасини кўтарсинлар.[13]” (Ясна, 68-ҳот, 5-банд)

Зардуштийлик динида фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор берилган. Болаларни ёшлик чоғиданоқ илмга ўргатиш тавсия этилган. “Агар сенда ўғил бўлса, “Адурбад ўгитлари”да айтилишича, уни ёшлигида мактабга бер, токи илм – кўз нуридир”[14]. “Авесто”да таълим берувчилар ҳам, таълим олувчилар ҳам олқишланган (Ясна, 43-ҳот, 6-банд; Ясна, 59-ҳот, 21-банд). Ёмон тарбиячилар эса қаттиқ қораланган:

“Ёмон тарбиячи ўз таълими билан илоҳий сўзларни тескари қилади ва тириклик идрокини хароб айлайди.[15]” (Ясна, 32-ҳот, 9-банд)

Қадимги даврда вояга етмаганларни яшашга, ҳимояланишга бўлган ҳуқуқини таъминлаш қай даражада муҳим бўлгани зардуштийлик таълимотидаги муқаддас илоҳий кучларга айтилган мурожаатлар орқали кўришимиз мумкин:

“Эй, сувлар! Сизлардан бир неча ўтинчим бор: Куч-қудрат бағш айланг. Барчанинг орзуси бўлган фарзандларга душманларнинг зиёнидан, ситамидан, қатлидан паноҳ беринг.[16]” (Ясна, 65-ҳот, 1-бўлим, 11-банд)

Ҳуқуқшунос олим А.Г.Периханян тадқиқотларида келтирилишича, зардуштийлик қонунларида вояга етмаганларни ота-онасидан олиб қўйиш, уларни қаровсиз қолдириш оғир жиноят сифатида кўрилган[17]. А.Периханян ва С.Ганбаровлар ўз тадқиқотларида Авестонинг Видевдат қисмидаги жиноятларни олти турга бўлиб, классификация қилганлар. Булар: динга қарши жиноятлар, жониворларга қарши жиноятлар, мулкка қарши жиноятлар, маънавий-ахлоқий жиноятлар, табиат кучларига қарши жиноятлар ва шахсга қарши жиноятлар. Болани она қорнидалигида қасддан нобуд қилиш (аборт), ҳомиладор аёлнинг соғлиғига зиён етказиш шахсга қарши оғир жиноятлардан ҳисобланган[18].

Зардуштийлик таълимотига кўра, бола ўн беш ёшдан сўнг вояга етган ҳисобланиб, катталар сингари тўлиқ муомила лаёқатига эга бўлади. Шахс хоҳ қиз бола хоҳ ўғил бола бўлсин, ўн беш ёшдан ошгандан кейин зардуштийлик динининг энг асосий шартларидан бири бўлган, унинг вояга етганликларини англатувчи махсус белбоғ боғлаши ва судра либосини кийиши керак бўлади. Ўн беш ёшдан сўнг маздапарастларнинг махсус белбоғини боғламай, судра либосини киймаган ҳолатида уч одим ташлаган одам саравушу-чарана қамчини билан ўттиз марта саваланади, тўртинчи одими девлар измида бўлади[19] (Вандидот, 18-фрагдад, 54-банд). Ҳар бир зардуштий ўн беш ёшга тўлгач балоғат нишонаси ва маздапарастлар сафига қўшилганининг аломати сифатида судра кийиб, камарбанд боғлайди. Камарбанд боғламоқ ҳар бир зардуштий ҳаётидаги энг муҳим воқеа бўлгани учун у махсус маросим вазифасини ўтаган[20].

“Авесто”да келтирилишича, вояга етмаган шахснинг моддий жиҳатдан мустақил эмаслигини ҳисобга олган ҳолда, улар бир қанча имтиёзларга эга бўлганлар. Жумладан, маълум бир гуруҳ одамлар Аша Ҳудосига қурбонлик қилишдан озод қилинганлар:

- Пуштсиз эркаклар;
- Бузурриёт жувонлар;
- Балоғатга етмаган ёшлар;
- Эрга тегмаган балоғатга етмаган қизлар[21] (Яштлар, Аша қасидаси, 10-бўлим, 54-банд).

Шунингдек, ҳар бир фарзанд ота-она вафотидан сўнг улар учун мотам тутиши лозим бўлган, бу уларнинг фарзандлик бурчи ҳисобланган ва ўз навбатида, ота-она ҳам фарзандлари оламдан ўтса, мотам тутишлари уларнинг ҳам вазифалари бўлган[22] (Вандидот, 12-фрагдад). Бундан ташқари, манбаларда келтирилишича, қадимда кўп болали оилалар маҳалла оқсоқоллари томонидан ижтимоий қўллаб-қувватланган. Эгиз фарзанд дунёга келтирган онага сигир совға қилинган[23].

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, юқоридагилардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон ҳудудида бола ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишга эътибор энг қадимги даврдан мавжуд бўлган ва шаклланган. “Авесто” китоби эса тарихимизда бола ҳуқуқларини ўрганишда беқиёс аҳамиятга эга. “Авесто” ҳуқуқ манбаи сифатида кўпгина юксак инсоний қадр-қимматлар асосида вояга етмаганларга оид масалаларни тартибга солишга хизмат қилган.

[13] Ўша манба. Б.90

[14] Изведать дороги и пути правеных. Пехлевийские назидательные тексты.- С.78

[15] Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси.Т.:”Шарқ”, 2001. Б.14

[16] Ўша манба. Б.93

[17] Периханян А.Г. Общество и право в Иране в парфянский и сасанидский периоды.-С.248

[18] Қаранг: Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории древнего Узбекистана: государственность и право. – Т.: “Адолат”, 2000.-Б.168-169

[19] Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси.Т.:”Шарқ”, 2001. Б.164

[20] Ўша манба. Б.307

[21] Қаранг: Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси.Т.:”Шарқ”, 2001. Б.214

[22] Қаранг: Ўша манба. Б.151

[23] Ҳ.Тўйчиева. Шахс ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий таълим. –Т.: «Муҳаррир». 2010. – Б.49.